

Κωνσταντινούπολη – Θεσσαλονίκη : παράλληλοι βηματισμοί προς τον εκδυτικισμό

Βίλμα Χαστάογλου-Μαρτινίδη, καθηγήτρια του Τμήματος Αρχιτεκτόνων, ΑΠΘ

Στα 10 λεπτά που έχω στη διάθεσή μου θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω το θέμα που μου ζητήθηκε, δηλαδή τους παράλληλους βηματισμούς της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης προς τον εκδυτικισμό.

Το γενικό περιεχόμενο του όρου είναι γνωστό: αφορά τις πολύπλευρες αλλαγές που μέσα σε λίγες δεκαετίες θα μετατρέψουν τις έως τότε πολυκοινοτικές οθωμανικές πόλεις σε θέατρα ενός μοναδικού –στην πρόσφατη μεσογειακή ιστορία– κοσμοπολιτισμού, που έρχεται ως συνέπεια της ένταξης της αυτοκρατορίας στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον και των διοικητικών μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ) που επιβάλλονται από την ένταξη αυτή.

Η πορεία προς τον εκδυτικισμό είναι κοινή για όλες τις σημαντικές πόλεις της αυτοκρατορίας, οι οποίες μεγεθύνονται εντυπωσιακά από τη συγκέντρωση νέων πληθυσμών και την προσέλκυση της εμπορικής διασποράς. Οι νέοι αστοί και οι οικονομικές ελίτ που αναδύονται, κρατούν ρόλο-κλειδί στη διαδικασία, και οι κοινότητες πρωτοστατούν στην εισαγωγή των ευρωπαϊκών ιδεών και προτύπων. Νεοσύστατοι θεσμοί, όπως Δημοτικά Συμβούλια, εμπορικά σωματεία και λέσχες, υγειονομικές επιτροπές, πολιτιστικοί σύλλογοι και η άνθηση του Τύπου, αντανακλούν την ανάδυση μιας συνειδητής θέλησης για τον εκσυγχρονισμό των τόπων αλλά και των τρόπων διαβίωσης.

Η Κ και η Θ –αλλά και η Σμύρνη, η Βηρυτός, η Αλεξάνδρεια, το Κάιρο κ.ά.– μέσα στον τότε ενιαίο χώρο, γνωρίζουν παρόμοιες ανατροπές που απορρέουν από την κοινή πορεία τους προς μια δυτικότροπη αναμόρφωση της κοινωνίας και του χώρου τους.

Οι διαφορές στην εμβέλεια αυτής της πορείας σχετίζονται με τη θέση της κάθε πόλης, το μέγεθος της και την ειδική βαρύτητα των κοινοτήτων τους, εν προκειμένω της ελληνικής. Η Κωνσταντινούπολη συνιστά την επιτομή των αλλαγών: είναι έδρα της αυτοκρατορικής εξουσίας και μια τεράστια αγορά όπου συρρέουν μαζικά τα ευρωπαϊκά κεφάλαια. Το 1897, ο πληθυσμός της ξεπερνάει το 1 εκατ. με την ελληνική κοινότητα να είναι η δεύτερη και πιο δραστήρια εθνοτική ομάδα (330.000 το 1910). Η Θεσσαλονίκη, σημαντικότερη πόλη των ευρωπαϊκών επαρχιών, φτάνει στους 115.000 κατοίκους (1906), με πολυπληθέστερη τη δυναμική εβραϊκή κοινότητα (47.000) και δεύτερη την ελληνική (33.000).

Δεν είναι τυχαίο ότι ο θεσμός της Δημαρχίας εγκαινιάζεται στην Κ (στο διαμέρισμα του Γαλατά-Πέρα) το 1854, για να εισαχθεί στη Θ 15 χρόνια μετά, το 1869. Όπως επίσης ότι η νέα εξευρωπαϊσμένη πολεοδομική και οικοδομική νομοθεσία εφαρμόζεται συστηματικά στην πρωτεύουσα πριν διευρυνθεί στις περιφερειακές πόλεις.

Έντονη η διαφορά και στο πλήθος της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς που η άνθηση του κοσμοπολιτισμού χάρισε στις τις 2 πόλεις. Τεράστιος στην Κ ώστε να χαρακτηρίζει ολόκληρες περιοχές, στη Θεσσαλονίκη εντοπίζεται πλέον σε μεμονωμένα κτήρια, κυρίως στις ανατολικές επεκτάσεις.

Τηρουμένων των αναλογιών, λοιπόν, οι ομοιότητες στον βηματισμό των δύο πόλεων προς τον εκδυτικισμό είναι εντυπωσιακές, με τη Κ να δίνει τον ρυθμό και τη Θ να συνοδοιπορεί, καταφέροντας μάλιστα ενίοτε να κερδίζει στα σημεία.

Η σαρωτική είσοδος του ευρωπαϊκού κεφαλαίου και των εργοληπτικών εταιρειών που αναλαμβάνουν μεγάλα έργα συγκοινωνιακής υποδομής, σιδηροδρομικά και

λιμενικά έργα, μετά τη διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ το 1869, είναι καταλυτική. Οι περικλειστές επί αιώνες πόλεις για πρώτη φορά στην ιστορία τους εκτείνονται έξω από τα τείχη τους, ανοίγονται στη νέα εποχή και αποκτούν νεωτερικούς χώρους που απαιτούν οι συναλλαγές με τη Δύση.

Τα Γενοβέζικα τείχη του Γαλατά γκρεμίζονται το 1863, και νέες ευρωπαϊκού τύπου συνοικίες οργανώνονται αρχικά στο Πέρα και μετά βορειότερα, στο Ταξίμ, το Σισλί και ως το Νισάντασι, ενώ στην ιστορική χερσόνησο τα τείχη κατεδαφίζονται σε πολλά σημεία μετά το 1870 ώστε να επιτρέψουν τη διέλευση της σιδ. γραμμής που φτάνει στο Σίρκετζι, δίπλα στο αυτοκρατορικό παλάτι.

Στη Θεσσαλονίκη, τα παραθαλάσσια τείχη κατεδαφίζονται αργότερα, το 1869, παρέχοντας χώρο για την ευρωπαϊκού τύπου προκουμαία, το λιμάνι και τις σιδηροδρομικές εγκαταστάσεις στη δυτική πλευρά. Μετά το 1890, η πόλη επεκτείνεται και ανατολικά με δυτικότερες περιοχές κατοικίας όπου εγκαθίστανται αναμίξ πλέον οι νέοι αστοί όλων των εθνοτήτων.

Εδώ η Θ παίρνει το προβάδισμα. Τα έργα είναι σαφώς μεγαλύτερα και πρωιμότερα. Η προκουμαία με μήκος 1600 μ. κατασκευάζεται μεταξύ 1870-80, το τεχνητό λιμάνι είναι έτοιμο το 1904, και η πόλη κερδίζει συνολικά 16 εκτάρια με επιχωματώσεις πάνω στη θάλασσα.

Στην Κ τα έργα υστερούν σε μέγεθος και ταχύτητα εκτέλεσης : Ξεκινούν το 1890, μετά από έντονο παρασκήνιο μεταξύ των ενδιαφερόμενων εργοληπτών, και μόλις το 1896 ολοκληρώνεται 758 μ. αποβάθρας στο Γαλατά ενώ τα υπόλοιπα 370 μ. αποβάθρας στο Εμόνονου, το 1900 (συνολικό μήκος προκουμαίων 1.130 μ. σε επιχωμάτωση 3 εκταρίων).

Έστω και μικρότερες, οι μοντέρνες αποβάθρες του Γαλατά κυρίως, αλλά και του Εμίνιου, μετατρέπουν τις περιοχές αυτές σε σφύζουσες εστίες της νέας οικονομικής ζωής, που μεταμορφώνεται από την εργώδη δραστηριότητα των μη-μουσουλμανικών κοινοτήτων, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει η ελληνική. Στη Θεσσαλονίκη, η περιοχή της νέας προκουμαίας συνιστά το εξευρωπαϊσμένο πρόσωπο της πόλης, που μαζί με το νέο λιμάνι και τον Φραγκομαχαλά προσελκύουν την εμπορική και κοινωνική ζωή.

Ωστόσο, πέρα από τα μεγάλα έργα υποδομών, οι λοιποί πολεοδομικοί εκσυγχρονισμοί είναι αποσπασματικοί και αλλάζουν σημειακά τον παλιό ιστό. Είναι κυρίως η αρχιτεκτονική η οποία ουσιαστικά και πρακτικά αναλαμβάνει να εκφράσει τις νέες συνθήκες και να διαμορφώσει το κοσμοπολίτικο περιβάλλον.

Κοινές είναι οι κατηγορίες κτηρίων που εκπροσωπούν τον εκδυτικισμό στις δύο πόλεις. Ανεγείρονται καινούρια σημαντικά κρατικά και δημόσια κτήρια, όπως διοικητήρια, σχολές, νοσοκομεία, σταθμοί και τελωνεία, κλπ. Μάλιστα, κάποια από αυτά, τα τελωνεία της Κωνσταντινούπολης (στο Σίρκετζι, κατεδαφισμένο το 1950) και της Θεσσαλονίκης σχεδιάζονται από τον ίδιο αρχιτέκτονα, τον Alexandre Vallaury. Παράλληλα, εμφανίζονται οι νεωτερικοί κτηριακοί τύποι, που ανεγείρουν οι κοινότητες και οι ιδιώτες: λατρευτικοί χώροι, εκπαιδευτήρια και κτήρια κοινής ωφέλειας (νοσοκομεία και ορφανοτροφεία), τράπεζες, ξενοδοχεία, χάνια και εμπορικές στοές, εργοστάσια, αλλά και κτήρια διαμερισμάτων και εξοχικές κατοικίες. Οι Ρωμιοί αρχιτέκτονες σχεδιάζουν όχι μόνο τα κοινοτικά ιδρύματα, αλλά διατηρούν το προβάδισμα σε όλες τις νεωτερικές κατηγορίες κτηρίων.

Η ελληνική κοινότητα της Κ ενσωματώνει με εντυπωσιακό τρόπο τον επιθυμητό ευρωπαϊκό τρόπο ζωής και εδραιώνει την αρχιτεκτονική παρουσία της στην πόλη: Πάνω από 10 σχολεία, εμβλήματα του Πολίτικου ελληνισμού, ανάμεσα στα οποία το Ζωγράφειο Λύκειο –ο Σύνδεσμος Αποφοίτων του οποίου είχε την πρωτοβουλία της παρούσας έκθεσης–, επιβλητικές εκκλησίες τοπόσημα των νέων συνοικιών, φιλανθρωπικά ιδρύματα – όπως το Ορφανοτροφείο της Πριγκήπου, την κυριότητα του οποίου πρόσφατα ανέκτησε το Πατριαρχείο.

Για τη Θεσσαλονίκη, η ανάλογη δραστηριότητα είναι πιο συγκρατημένη αν και επίσης σημαντική : 4 σχολεία και αρκετές εκκλησίες, με εξέχουσα τη Μητρόπολη, και ευαγή ιδρύματα όπως το Παπάφειο ορφανοτροφείο, έργα των αρχιτεκτόνων της κοινότητας Ξενοφώντα Παιονίδη (που διετέλεσε και δημοτικός σύμβουλος) και Απόστολου Γραικού.

Η εκτίναξη στις οικονομικές δοσοληψίες και η συρροή ξένου κεφαλαίου εγκαινιάζουν τα νέα κτήρια των τραπεζών, των ξενοδοχείων, των χανιών και των εμπορικών στοών που διαδίδονται με ταχύτατους ρυθμούς στις περιοχές του Γαλατά και του Πέρα, αλλά και στο Εμίνονου. Δίπλα στα παραδοσιακά παζάρια, προστίθεται ένας μεγάλος αριθμός επιβλητικών κτηρίων, που ανεγείρονται από ελληνικά κεφάλαια και έλληνες αρχιτέκτονες, όπως η διάσημη *Cité de Péra*. Η Θ έχει να επιδείξει ανάλογα κτίσματα, τα πιο επιβλητικά όμως από της εβραϊκής της κοινότητας. Παράλληλα από τα μέσα του 19^{ου} αι., εμφανίζονται τα Πολυκαταστήματα που ιδρύουν οι γνωστές ευρωπαϊκές φίρμες Stein, Tiring, Orosdi-Back, Mayer, κ.ά. στην Πόλη και τη Θεσσαλονίκη, καθώς επίσης στη Σμύρνη, τη Βηρυτό, το Κάιρο και την Αλεξάνδρεια.

Η πληθώρα των τραπεζών (ξένων και ντόπιων) στην Κ φτάνει μάλιστα να διαμορφώσει ολόκληρο δρόμο, την Bankalar Caddesi, σήμερα οδό Βοϊβόδα στον Γαλατά, όπου κυριαρχεί η Οθωμανική Τράπεζα ενώ στη Θεσσαλονίκη, εντοπίζονται διάσπαρτες στον Φραγκομαχαλά και την πλατεία Ελευθερίας, μια χωροθετική προτίμηση που ισχύει και σήμερα.

Η αλλαγή στους τρόπους κατοίκησης είναι ιδιαίτερα εμφανής στην Κ, στις εξευρωπαϊσμένες περιοχές που συγκεντρώνουν κυρίως μη-μουσουλμανικό πληθυσμό. Ανατρέπεται τη λογική των εθνοθησκευτικών μαχαλάδων» και εισάγει νέα ήθη συμβίωσης των εθνοτικών ομάδων, με τα πολυάριθμα «απαρταμμένα», τα πολυώροφα κτήρια διαμερισμάτων που δημιουργούν έναν ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένο ιστό.

Στη Θ ο τύπος αυτός, δεν απαντάται με ανάλογη συχνότητα, είναι όμως πολύ πιθανό το τμήμα του κέντρου που ανοικοδομήθηκε μετά την πυρκαγιά του 1891 να εφαρμόστηκε το ίδιο πρότυπο – όπως διακρίνεται στα λιγοστά φωτογραφικά τεκμήρια. Έντονη είναι, όμως, η παρουσία του τύπου της θερινής έπαυλης –συνδεδεμένη με την ευρωπαϊκή μόδα της *villegiatura* [διακοπών]– και στις δύο πόλεις, στην παραλιακή λωρίδα των Εξοχών της Θ και στις ακτές του Βοσπόρου και στα Πριγκητόνησα.

Η εισαγωγή των νεωτερισμών επεκτείνεται και στην τεχνολογία των οικοδομών. Το Μπετόν Αρμέ εισάγεται ταυτόχρονα σε Κωνσταντινούπολη και Θεσσαλονίκη στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα από το γαλλικό γραφείο Hennebique. Η δραστηριότητά του στην Κ περιλαμβάνει 37 οικοδομές –δημόσιες και ιδιωτικές– η συντριπτική πλειονότητα των οποίων 26 ήταν έργα ρωμιών αρχιτεκτόνων ή εργοληπτών. Πιο περιορισμένη αλλά όχι αμελητέα στη Θεσσαλονίκη με 14 έργα (11 για το Λιμάνι και 3 ιδιωτικά), εδώ όμως από εβραίους μηχανικούς και εργολάβους.

Η έκθεση που εγκαινιάζεται σήμερα τιμά 104 ρωμιούς καλφάδες και αρχιτέκτονες της Κωνσταντινούπολης (από έναν εικαζόμενο αριθμό 250 από τον κ. Η. Kuşyazıcı), και για 34 από αυτούς παρουσιάζει αναλυτικά δείγματα του έργου τους που σώζονται σήμερα.

Ορισμένους από αυτούς τους συναντούμε και στη Θεσσαλονίκη, όπως τον Αχιλλέα Καμπανάκη, ως αρχιμηχανικό του Δήμου Θεσσαλονίκης το 1889-1891, ή τον Βασίλειο Κουρεμένο, που θα σχεδιάσει το 1925, τον Κεντρικό Σιδηροδρομικό Σταθμό, στο Βαρδάρι.

Η λήξη του Α' παγκοσμίου πολέμου και η ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923, φέρνουν στη Θ έναν αριθμό Ρωμιών αρχιτεκτόνων της Πόλης, οι οποίοι συγκροτούν τον *Σύλλογο Αρχιτεκτόνων Κωνσταντινουπόλεως* το 1924: ανάμεσά τους οι Γ.

Μανούσος, Ευθ. Κοτσαμπασούλης, Λεωνίδα Παλαιολόγος, Αν. Μπίρδας, Εμμ. Μάλαμας (έργα της Νέα Παραλία, 1954), Α. Ιωαννίδης, αλλά και ο αρμένιος Μαξιμιλιανός Ρουμπένς, οι οποίοι σχεδιάζουν πολυκατοικίες, εμπορικά κτήρια, ξενοδοχεία κ.ά. στην ανοικοδομούμενη πυρικήαυστο ζώνη.

Με το τέλος της κοσμοπολίτικης περιόδου, οι πορείες των δύο πόλεων θα αποκλίνουν οριστικά. Ενώ στην Κωνσταντινούπολη ο εκσυγχρονισμός του αστικού ιστού θα εξακολουθήσει να έχει εν πολλοίς σημειακό χαρακτήρα, η Θεσσαλονίκη θα ξαναπάρει το προβάδισμα στον εκδυτικισμό : Μέσα σε νέο εθνικό πλαίσιο από το 1912, ο εξευρωπαϊσμός της πρόκειται να είναι ρηξικέλευθος, με τον συνολικό ανασχεδιασμό της μετά την πυρκαγιά του 1917.

Παρά τη συρρίκνωση του στα μεταπολεμικά χρόνια, ο τεράστιος αρχιτεκτονικός πλούτος του κοσμοπολιτισμού είναι σήμερα διάχυτος στην Κωνσταντινούπολη, αν και όχι συντηρημένος και προβεβλημένος όπως θα του άρμοζε. Λιγότερο τυχερή η Θεσσαλονίκη θα χάσει την κοσμοπολίτικη αρχιτεκτονική κληρονομιά της από την πυρκαγιά του 1917 αρχικά, και εν συνεχεία από την εφαρμογή του νέου σχεδίου στα μη καμένα τμήματα, με τελευταία σκηνή του δράματος την οικοδομική απληστία των μεταπολεμικών χρόνων.

Ας ελπίσουμε ότι η έκθεση αυτή θα ανανεώσει και το εμπράγματο (εννοώ όχι μόνο ερευνητικό) ενδιαφέρον αρχών και πολιτών για την προστασία και ανάδειξη των αρχιτεκτονικών τεκμηρίων αυτής της εξαιρετικής περιόδου.

1-4-2011